УДК 904:930.85(477.87)(045)
DOI https://doi.org/10.24919/2308-4863/83-3-2

Павло ПЕНЯК,
orcid.org/0000-0002-9168-4123
кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник відділу археології
Інституту українознавства імені Івана Крип'якевича Національної академії наук України
(Львів, Україна) penyak.pavlo@gmail.com

Олександр МАЛЕЦЬ,
orcid.org/0000-0001-7927-4335
доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри готельно-ресторанної та музейної справи
Мукачівського державного університету
(Мукачеве, Закарпатська область, Україна) malecoleksandr@ukr.net

Наталія МАЛЕЦЬ,
orcid.org/0000-0002-1352-305X,
кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри громадського здоров'я і гуманітарних дисциплін
Державного вищого навчального закладу «Ужгородський національний університет»
(Ужгород, Україна) maletsnata7@gmail.com

АРХЕОЛОГІЧНІ ДЖЕРЕЛОЗНАВЧІ АРТЕФАКТИ ПІЗНЬОЇ БРОНЗИ ТА РАННЬОГО ЗАЛІЗА ЯК СКЛАДОВА КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ ЗАКАРПАТТЯ

Стаття присвячена вивченню матеріальних пам'яток минулого, які належать до періодів пізньої бронзової доби та раннього залізного віку на території Закарпаття. Дослідження цих артефактів має велике значення для реконструкції історичного розвитку регіону, соціальних, економічних і культурних процесів, що відбувалися у цей період. Археологічні знахідки, такі як кераміка, знаряддя праці, зброя, прикраси та культові предмети, є невід'ємною складовою культурної спадщини Закарпаття. Вони дозволяють простежити взаємодію локальних громад із сусідніми культурами, трансформації технологій, способів господарювання та художньо-естетичних уподобань. Особлива увага приділяється дослідженню курганів, поселень, поховань і фортифікаційних споруд як важливих джерел історичної інформації.

Ранньозалізний вік став періодом значних соціальних і технологічних змін, що відбилися на розвитку Закарпаття. Впровадження металургії заліза сприяло створенню більш досконалих знарядь праці, зброї та побутових виробів. Пам'ятки цього періоду демонструють зростання ремесел, розвиток торгівлі та обмін між різними культурами, зокрема із сусідніми територіями Центральної Європи, Балкан і Причорномор'я. Залізні вироби почали відігравати важливу роль у формуванні економіки та суспільної ієрархії.

Особливий інтерес становлять поховальні обряди цього періоду, які відображають релігійно-міфологічні уявлення та соціальну структуру громад. Характерними рисами поховань є використання курганів і ґрунтових могильників, різноманіття поховального інвентаря (керамічні посудини, зброя, прикраси) та застосування обрядів трупоспалення або трупопокладення. Аналіз поховальних практик допомагає зрозуміти духовну культуру, статусні та родові відносини давнього населення Закарпаття. Результати дослідження сприяють збереженню культурної спадщини регіону, інтеграції археологічних пам'яток у сучасний культурний простір і популяризації історії Закарпаття серед науковців і широкої аудиторії.

Ключові слова: *джерелознавство, археологія, пам'ятки, артефакти, культура,обряди, бронза, спадщина, інвентар.*

Pavlo PENIAK,
orcid.org/0000-0002-9168-4123
Candidate of Historical Sciences,
Senior Researcher at the Department of Archaeology
Ivan Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of National Academy of Sciences of Ukraine
(Lviv, Ukraine) penyak.pavlo@gmail.com

Oleksandr MALETS,
orcid.org/0000-0001-7927-4335
Doctor of Historical Sciences, Professor,
Head of the Department of Hospitality, Restaurant, and Museum Management
Mukachevo State University
(Mukacheve, Transcarpathian region, Ukraine) malecoleksandr@ukr.net

Natalia MALETS,
orcid.org/0000-0002-1352-305X
Candidate of Historical Sciences, Associate Professor,
Associate Professor at the Public Health and Humanities
Uzhhorod National University
(Uzhhorod, Ukraine) maletsnata7@gmail.com

ARCHAEOLOGICAL SOURCE STUDY ARTIFACTS OF THE LATE BRONZE AND EARLY IRON AGES AS A COMPONENT OF THE CULTURAL HERITAGE OF TRANSCARPATHIA

This article is dedicated to the study of material relics from the Late Bronze Age and Early Iron Age discovered in the territory of Transcarpathia. The research of these artifacts holds significant importance for reconstructing the historical development of the region, as well as understanding the social, economic, and cultural processes of the period. Archaeological finds such as pottery, tools, weapons, jewelry, and ritual objects are integral elements of Transcarpathia's cultural heritage. These artifacts provide insights into the interactions between local communities and neighboring cultures, the transformation of technologies, economic practices, and aesthetic preferences. Special attention is paid to the study of burial mounds, settlements, burial sites, and fortifications as key sources of historical information.

The Early Iron Age marked a period of profound social and technological changes that shaped Transcarpathia's development. The introduction of iron metallurgy facilitated the creation of more advanced tools, weapons, and everyday items. The relics from this period demonstrate the growth of craftsmanship, the expansion of trade, and cultural exchanges with neighboring territories of Central Europe, the Balkans, and the Black Sea region. Iron products began to play a pivotal role in the economy and the formation of social hierarchies.

Of particular interest are the burial practices of this period, reflecting the religious and mythological beliefs and the social structure of ancient communities. Characteristic features of burials include the use of burial mounds and ground cemeteries, diverse grave goods (ceramic vessels, weapons, jewelry), and the application of cremation or inhumation rituals. The analysis of burial practices sheds light on the spiritual culture, social status, and kinship relations of Transcarpathia's ancient population. The findings of this research contribute to the preservation of the region's cultural heritage, the integration of archaeological monuments into the contemporary cultural landscape, and the promotion of Transcarpathian history among scholars and the general public.

Key words: *source studies, archaeology, monuments, artifacts, culture, rituals, bronze, heritage, inventory.*

Постановка проблеми. Закарпаття є унікальним регіоном, який відіграє важливу роль у вивченні історичних процесів Центрально-Східної Європи. Археологічні знахідки періодів пізньої бронзи та раннього заліза становлять особливу цінність для розуміння культурно-історичного розвитку регіону. Однак, попри значний науковий інтерес, багато артефактів залишаються недостатньо дослідженими, що ускладнює інтеграцію цих матеріалів у ширший контекст культурної спадщини. Проблема полягає в тому, що не всі археологічні джерела систематизовані та класифіковані відповідно до сучасних наукових методів; недостатня увага приділяється використанню інноваційних технологій для аналізу артефактів, таких як 3D-моделювання, спектроскопія тощо; археологічні об'єкти часто залишаються поза увагою широкої громадськості, що знижує їхню роль як частини культурної спадщини. Отже, актуальним є дослідження археологічних артефактів пізньої бронзи та раннього заліза в контексті їх значення для культурної ідентичності Закарпаття, а також розробка підходів до їх збереження, аналізу та популяризації.

Аналіз досліджень. Дослідження археологічних артефактів пізньої бронзи та раннього заліза в Закарпатті має давню історію, яка охоплює кілька етапів наукового вивчення. Особливий інтерес до цього регіону пояснюється його географічним розташуванням на перетині культурно-історичних шляхів Центральної та Східної Європи, що сприяло формуванню унікального матеріального комплексу. Вказані науковці (В. Бідзіля, В. Котигорошко, Л. Мацкевий, С. Пеняк, В. Ситливий, Л. Солдатенко, Ф. Потушняк) підтверджують глибоке дослідження регіону. Аналіз наукових

досліджень показує, що, попри значний прогрес у вивченні археологічних артефактів Закарпаття, залишаються актуальними завдання з систематизації наявних матеріалів, впровадження інноваційних методів аналізу та підвищення рівня інтеграції археологічної спадщини в сучасний культурний простір.

Мета статті. Комплексне дослідження джерелознавчих артефактів пізньої бронзи та раннього заліза Закарпаття як важливого елементу культурної спадщини регіону. Завдання полягають у визначенні їхнього наукового, історичного та культурного значення, систематизації археологічних знахідок, аналізі технологічних і художніх особливостей, а також розробці підходів до їх збереження, популяризації та інтеграції в сучасний культурний простір.

Виклад основного матеріалу. Добу пізньої бронзи на Закарпатті репрезентують старожитності культури Станово (XV–XIII ст. до н.е.). Серед її пам'яток значне місце належить поселенням. Вони розташовувалися на невисоких підвищеннях, неподалік водних джерел, на низьких терасах, серед боліт. Про господарсько-побутові комплекси носіїв культури можна судити на основі розкопок у селах Неветленфолу, Заболоття, Велика Паладь, Форкошфолво, Олешник, Квасово Берегівського, Чинадієво Мукачівського, Дравці-Баранинці Ужгородського районів (Пеняк, 1997: 19).

Для носіїв культури були характерними два типи жител. Перший – це наземні споруди з каркасно-стовповою конструкцією стін. Вони в плані прямокутні площею від 20 до 30 м². Інший тип представляють житла, що злегка заглиблені в материк (0,3–0,5 м), овальної в плані форми, розмірами і конструкцією аналогічні попереднім. У кожному житлі розміщалася глинобитна піч прямокутної або округлої форми, діаметром 1–1,5 м, а в деяких ще вогнище, обкладене каменями (Пеняк, 2013: 87). У житлах і поза ними розміщалися господарські ями. Важливою складовою культури були некрополі. Нині на території краю вони відомі із села Станово (від назви якого культура отримала назву), із сіл Чопівці, Лохово Мукачівського та Холмець Ужгородського районів. Усі вони розташовані поза поселеннями. Тільки в одному випадку, у с. Неветленфолу, поховання виявлено на поселенні. З плином часу ритуал поховання носіїв культури сформувався і був досить досить сталим. Він включав спалення небіжчика поза місцем поховання. Залишки спалених кісток, очищених від попелу і деревного вугілля, збирали в посудини-урни і заривали в ямки глибиною 0,5–0,7 м. Супроводжуючий інвентар досить бідний, він складається з двох-трьох орнаментованих ваз, мисок, черпаків, а також глиняних конусів, пряслиць і бус. В окремих випадках, наприклад, в Станові – поховання супроводжувалися крем'яними наконечниками стріл, в Невелетленфолу – глиняною стилізованою чоловічою статуеткою, в Чопівцях – деревним вугіллям (Пеняк, 2013: 88).

Значне місце в господарській діяльності носіїв станівської культури займала металургія бронзи. В ареалі поширення культури, а також на сусідніх територіях Трансільванії, Центральної Словаччини були розташовані поклади міді й золота, що й зумовило тут розвиток металургії бронзи. Хоч на Закарпатті поки що не відкрито бронзоливарні майстерні, але їх сліди засвідчені в різних районах краю. Так, наприклад, у с. Неветленфолу на Берегівщині знайдено кам'яні матриці для лиття шил, голок, широких браслетів. У складі бронзових скарбів серед речей нерідко знаходяться злитки бронзи-сирцю, пошкоджені бронзові вироби. Це свідчить про те, що ці речі цінувалися не менш ніж цілі, бо йшли на переплавку.

У ході дослідження пам'яток доби пізньої бронзи в другій половині XX ст. викристалізувався етап зі своїми характерними пам'ятками, який представляв собою перехідний період від доби бронзи до залізного віку і хронологічно охопив період XII–VIII ст. до н.е. На ранніх етапах характерним для нього була поява перших деталей і спорадичних виробів із заліза, відмова від орнаментованої кераміки, поширення чорнолискованої кераміки з канелюрами тощо. Такими ознаками перехідною періоду був наділений могильник, виявлений в селі Ґава області Саболч-Сатмар-Берег у північно-східній Угорщині. Старожитності типу Ґава зафіксовані також у північно-західній Трансільванії і Закарпатті. Під час розкопок на Закарпатті й суміжних територіях отримано дані, які дають право говорити про два типи жител – землянкові та наземні. Найбільш поширеними були землянки площею від 8 до 16 м² прямокутної і округлої форми. Багато землянкових жител заглиблені в материк на 0,7 м, а інколи до 1 м (Неветленфолу, Дерцен, Баранинці) (Пеняк, 2013: 94). Найбільш поширеними опалювальними спорудами були вогнища на округлих глинобитних площадках, які по периметру були обнесені уламками кераміки. Поряд з вогнищами, носії культури користувалися глинобитними печами каркасної конструкції. Вони споруджувалися на рівні долівки або в неглибоких ямках (Форкошфолво, Пийтерфолво, Дерцен). Поряд з

житлами розташовувалися господарські і побутові ями округлої або овальної в плані форми, розміром у діаметрі від 0,9 до 3 м, глибиною 0,4–1,2 м. В їх заповненнях знайдено зернотерки, глиняні конуси, пряслиця, цілі посудини або їх уламки. На поселенні в с. Дерцен в одній з ям було знайдено 10 цілих посудин, в Чорнотисові – 16 конусів (Пеняк, 2013: 95).

Укріпленні городища розташовані на стрімких взгір'ях, звідки добре проглядались стратегічні дороги, що вели в напрямку Карпатських перевалів (городища в Ужгороді, Невицькому, Шелестові, Арданові, Іршаві, Білках, Виноградові, Малій Копані, Солотвині) (Пеняк, 1997: 9). На частині з них були згодом споруджені кам'яні середньовічні замки. Городища носіїв гавської культури, які дійшли до наших днів – це Шелестівське (гора Тупча, знищено кар'єром наприкінці XX ст.), Арданівське (гора Богуслав), Іршавське (гора Стремтура), Білківське (гора Городище), Солотвино (городище Читатя) були укріплені штучними валами і ровами. Їх первісна висота, наприклад, в Шелестові 2–3 м, в Арданові 1–1,5 м. Рови на городищах мали різні розміри глибиною 1,5 м, шириною до 5 м. Як правило, до них вела дорога і були ворота. На Шелестівському городищі засвідчено 12 в'їздів, на Арданівському – 2, на Іршавському – 8 (Пеняк, 2013: 96). На городищі Стремтура в Іршаві засвідчено існування горизонтів ранньозалізного віку (VIII–VII ст. до н.е.) та середньовіччя (X–XII ст.). Нині земляні вали знаходяться у відносно доброму стані й можуть бути використані в екскурсійній діяльності. Поховальні пам'ятки культури Ґава малочисельні. На Закарпатті вони відомі лише в кількох місцях. За останніми даними це ґрунтові могильники з тілоспаленням. Такий могильник відомий у смт Великий Березний. Тілоспалення, очевидно, здійснювалося на стороні. Залишки кальцинованих кісток збирали у горщики-урни і закопували в неглибокі ямки (0,4–0,7 м). Супроводжували небіжчика 2–3 посудини (миски, чашки, інколи черпаки) (Потушняк, 1958: 130–134). Поодинокі поховання були відкриті на поселенні в с. Горбок на Мукачівщині та с. Чертіж біля Хуста.

З періодом існування культури Ґава пов'язано ряд бронзових скарбів, знайдених на території краю. По-перше, вони свідчать про високий розвиток бронзоливарної справи у Трансільвансько-Верхньопотиському металургійному центрі; по-друге, вони є свідками перетворення Закарпаття в транзитну територію, через яку йшли торгові і обмінні шляхи між Центральною і Східною Європою. Сьогодні на Закарпатті знайдено близько 150 бронзових скарбів. Тут, до прикладу, згадаємо кілька скарбів, що належали носіям культури Ґава (HA1-HA2 – XII–XI ст. до н.е.), а саме: Велика Бийгань – 114 предметів, Боржавське – 148, Лази – 111, Чинадієво – 61, Мукачево – 53, Олешник – 42 та ін. У склад скарбів входили знаряддя праці, зброя, прикраси, побутові вироби (Пеняк, 2013: 95).

Одним із найбільш визначальних елементів культури Ґава є керамічні вироби, для яких були застосовані нові технології виготовлення (фактура глиняної маси, уніфікація форм, орнаментація). За призначенням кераміку можна розділити на два типи: кухонну і столову. Кухонний посуд був великих розмірів, грубуватого виготовлення з коричневою або охристою поверхнею. Серед кухонного посуду основна кількість припадає на горщики, які мають слабо виражену шийку, прямі стінки з двома вушками, що звужуються до денця. Інший тип кухонної кераміки – це тюльпаноподібні посудини, добре відомі з городищ Шелестова, Арданова, Іршави, поселень Тисобикень, Неветленфолу. Стінки цих посудин плавно розширюються доверху і звужуються біля горла. Вінця широко або слабо відігнуті назовні, потовщені або загострені. За розмірами вони бувають більші і менші (висота 15–20 см, діаметр 14–27 см, діаметр денця 10–22 см) (Пеняк, 2013: 97).

Іншу групу кераміки представляє столовий посуд, який характеризується більш високою якістю тіста з домішками шамоту, лощеною або загладженою поверхнею. Найбільш привабливим варіантом столового посуду є корчаги. Вони мають високе воронкоподібне горло і випуклі стінки з сильно вираженим згином при переході від стінки до шийки. Такі амфори або фрагменти від них були знайдені на поселеннях в Ужгороді, Мукачеві, Чинадійові та городищах в Арданові, Білках, Іршаві, Шелестові.

На археологічній карті краю ранньозалізний вік представлений 43 пам'ятками куштановицької культури і епохи латену Найбільше їх відкрито у Мукачівському районі – 11 (поселення в Жукові, Медведівцях, Баркасові, курганні могильники в селах Кольчино, Куштановиця), а найменше у Тячівському (Руснак, 2022: 520). До кола куштановицької культури (VI–IV ст. до н.е.) зараховано курганні могильники у Білках, Дунковиці, Колодному, Чорному Потоці, Голубиному, Невицькому, поселення у Малих Геївцях, Баранинцях, Дерцені, Клячанові. За весь період дослідження куштановицької групи пам'яток на карту Закарпаття нанесено 20 поселень. Вони в основному розташовані в передгірській зоні краю, менше – в Притиській

низовині. Населення, що займало передгірську зону, вірогідно, займалося скотарством і присадибним рільництвом, а населення низовинної зони з її плодородними ґрунтами – землеробством. (Пеняк, 2012: 17).

Поселення невеликі за площею від 2,5 до 4 га. Навколо них не виявлено жодних укріплень. Культурний шар залягає на глибині 0,3–0,4 м і часто порушується оранкою. На найкраще дослідженому поселенні в Малих Геївцях, де було розкопано близько 1200 м² площі, виявлено десять жител наземного і напівземлянкового типу (Попович, 2006: 24). Напівземлянкові житла виявлені в селах Глибоке (1) і Малі Геївці (4) Ужгородського району. Житлові ями були овальної і прямокутної форми розмірами від 3,5 х 4,5 до 6 х 8,6 м, глибиною від 0,4 до 0,6 м від рівня залягання культурного шару (Попович, 2006: 25). Житла опалювалися вогнищами та печами. Вогнища розміщалися в центрі житла в неглибоких круглих ямках, стінки яких були обмазані. Глинобитні печі розміщалися в центрі і біля однієї зі стінок житла. Заповнення жител містило уламки кераміки від мисок, горщиків, черпаків, сковорідок. Поряд з напівземлянками траплялися наземні житла зі каркасно-стовповою конструкцією стін. Їхня форма встановлена на основі скупчення культурних залишків і розташування стовпових ямок. Житла у плані мали прямокутну форму, розмірами: найменші 3,2 х 6 м, найбільші 3,1 х 8 м (Попович, 2006: 26). Глинобитна піч розміщувалася, як правило, в центрі або біля однієї зі стінок. В заповненні жител зібрано значну кількість фрагментованої кераміки, що походить від горщиків, мисок, сковорідок.

Висновки. Археологічні джерелознавчі артефакти пізньої бронзи та раннього заліза є важливою складовою культурної спадщини Закарпаття, що відображає унікальні історичні процеси, які формували цей регіон упродовж століть. Аналіз матеріальних знахідок свідчить про активну взаємодію локальних культур із сусідніми цивілізаціями, високий рівень розвитку ремесел і складну соціальну структуру суспільства. Систематизація, дослідження та збереження цих артефактів мають ключове значення для розширення знань про минуле регіону. Водночас інтеграція археологічної спадщини в освітній і туристичний простір сприятиме популяризації культурного надбання Закарпаття та підвищенню його значення в загальноєвропейському контексті.

Отже, подальше впровадження інноваційних методів дослідження, розвиток міждисциплінарного підходу та забезпечення належного рівня охорони археологічних пам'яток є важливими завданнями, що потребують уваги науковців, громадськості та державних інституцій.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бідзіля В.І. Історія культури Закарпаття на рубежі нашої ери. Київ: Наукова думка, 1971. 183 с.
2. Карягін Ю.О., Тимошенко З.І., Демура Т.О., Мунін Г.Б. Маркетинг турпродукту. Підручник. Київ: Кондор, 2009. 394 с.
3. Котигорошко В.Г. Верхнє Потисся в давнину. 1000000 років тому – X сторіччя н.е. Ужгород: Карпати, 2008. 430 с.
4. Мацкевий Л.Г. Мезоліт Закарпаття. *Тези народознавчої науково-практичної конференції.* Мукачево, 1990. С. 40–42.
5. Мацкевий Л.Г. Мезоліт Закарпатської області. *Проблеми археології Східних Карпат.* Ужгород: Гражда, 1995. С. 37–45.
6. Пеняк П. Наше прадавнє минуле зафіксують у Зводі пам'яток історії та культури. *Новини Закарпаття.* 2012. №№ 61–62. 02.06. С. 17.
7. Пеняк П.С. Археологічні пам'ятки Закарпаття як один із видів історико-культурних рекреаційних ресурсів. *Тенденції розвитку туристичної індустрії в умовах глобалізації.* Ужгород, 2017. С. 94–97.
8. Пеняк П.С. Стоянка Королево I, палеоліт. *Звід* пам'яток *історії та культури України. Закарпатська область*. Київ: Центр досліджень історико-культурної спадщини України, 2017. С. 219–220.
9. Пеняк П.С., Пеняк С.І. Історія Закарпаття з найдавніших часів до приходу угорців в Карпатську улоговину. Ужгород: «Вета-Закарпаття», 1997. 56 с.
10. Пеняк П.С., Пеняк С.І. Археологія Закарпаття: історія дослідження. Ужгород: Краєвиди Карпат, 2013. 256 с.
11. Пеняк П.С., Руснак В.І. Археологічні пам'ятки Мукачівського району як об'єкт пізнавального туризму. *Сучасні аспекти модернізації науки: стан, проблеми, тенденції розвитку.* Матеріали XXI-ої Міжнародної науково-практичної конференції (07.06.2022, м. Дебрецен, дистанційно). Київ: ГО «ВАДНД», 2022. С. 515–523.
12. Пеняк С.І. Ранньослов'янське і давньоруське населення Закарпаття VI – XIII ст. Київ: Наукова думка, 1980. 179 с.
13. Пеняк С.І., Попович І.І., Потушняк М.Ф. Звіт Закарпатської археологічної експедиції про наслідки розвідок і розкопок 1985 року. *Науковий архів Інституту археології АН УРСР*. 1985/ 58. Ф.е. 21756.40 с.
14. Попович І.І. Куштановицька група пам'яток. *Пам'ятки гальштатського періоду в межиріччі Вісли, Дністра і Прип'яті.* Київ: Наукова думка, 1993. С. 250–286.
15. Попович І. Закарпаття за доби раннього заліза. Krakow-Lwow, 2006. 121 с.

16. Потушняк М.Ф. Питання хронології та культурної належності пам'яток неоліту Закарпаття. *Дослідження стародавньої історії Закарпаття*. Ужгород, 1972. С. 78–95.

17. Потушняк Ф.М. Археологічні знахідки бронзового та залізного віку на Закарпатті. Ужгород, 1958. 144 с.

18. Ситливий В.І. Пам'ятки раннього палеоліту Закарпаття. *Матеріали до Зводу пам'яток історії та культури народів СРСР по Українській РСР*. Київ, 1984. Вип. 1. С. 35–36.

19. Солдатенко Л.В. Мустьєрські пам'ятки Закарпаття (до археологічної карти УРСР). *Археологія.* 1982. № 37. С. 73–83.

20. Солдатенко Л.В. Дослідження мустьєрських пам'яток Закарпаття. *Матеріали до Зводу пам'яток історії та культури народів СРСР по Українській РСР*. Київ, 1984. Вип. 1. С. 207–208.

21. Ткаченко В.І. Про культурні особливості розвитку пізнього палеоліту Закарпаття. Проблеми археології Східних Карпат. Ужгород: МПП «Гражда», 1995. С. 22–36.

REFERENCES

1. Bidzilia, V.I. (1971). *Istoriia kultury Zakarpattia na rubezhi nashoi ery* [History of Zakarpattia Culture at the Turn of Our Era]. Kyiv: Naukova Dumka. 183 p. [in Ukrainian]

2. Kariagin, Yu.O., Tymoshenko, Z.I., Demura, T.O., Munin, H.B. (2009). *Marketynh turproduktu. Pidruchnyk* [Marketing of Tourism Product. Textbook]. Kyiv: Kondor. 394 p. [in Ukrainian]

3. Kotyhoroshko, V.H. (2008). *Verkhnie Potyssia v davnynu. 1 000 000 rokiv tomu – Kh storichchia n.e.* [Upper Tisza Region in Antiquity. 1,000,000 Years Ago – 10th Century AD]. Uzhhorod: Karpaty. 430 p. [in Ukrainian]

4. Matskevyi, L.H. (1990). *Mezolit Zakarpattia* [Mesolithic Era of Zakarpattia]. *Tezy narodoznavchoi naukovo-praktychnoi konferentsii* [Theses of the Ethnology Scientific-Practical Conference]. Mukachevo. pp. 40–42. [in Ukrainian]

5. Matskevyi, L.H. (1995). *Mezolit Zakarpatskoi oblasti* [Mesolithic Era of Zakarpattia Region]. *Problemy arkheolohii Skhidnykh Karpat* [Problems of Archaeology of the Eastern Carpathians]. Uzhhorod: Hrazhda. pp. 37–45. [in Ukrainian]

6. Peniak, P. (2012). *Nashe pradavne mynule zafiksuiut u Zvodi pamiatok istorii ta kultury* [Our Ancient Past Will Be Recorded in the Register of Historical and Cultural Monuments]. *Novyny Zakarpattia* [Zakarpattia News], 61–62 (02.06), p. 17. [in Ukrainian]

7. Peniak, P.S. (2017). *Arkheolohichni pamiatky Zakarpattia yak odyn iz vydiv istoryko-kulturnykh rekreatsiinykh resursiv* [Archaeological Sites of Zakarpattia as a Type of Historical-Cultural Recreational Resources]. *Tendentsii rozvytku turystychnoi industrii v umovakh hlobalizatsii* [Trends in Tourism Industry Development under Globalization]. Uzhhorod. pp. 94–97. [in Ukrainian]

8. Peniak, P.S. (2017). *Stoianka Korolevo I, paleolit* [Korolevo I Site, Paleolithic]. *Zvid pamiatok istorii ta kultury Ukrainy. Zakarpatska oblast* [Register of Historical and Cultural Monuments of Ukraine. Zakarpattia Region]. Kyiv: Tsentr doslidzhen istoryko-kulturnoi spadshchyny Ukrainy. pp. 219–220. [in Ukrainian]

9. Peniak, P.S., Peniak, S.I. (1997). *Istoriia Zakarpattia z naidavnishykh chasiv do prykhodu uhortsiv v Karpatsku ulohovynu* [History of Zakarpattia from Ancient Times to the Arrival of Hungarians in the Carpathian Basin]. Uzhhorod: Veta-Zakarpattia. 56 p. [in Ukrainian]

10. Peniak, P.S., Peniak, S.I. (2013). *Arkheolohiia Zakarpattia: istoriia doslidzhennia* [Archaeology of Zakarpattia: History of Research]. Uzhhorod: Kraievydy Karpat. 256 p. [in Ukrainian]

11. Peniak, P.S., Rusnak, V.I. (2022). *Arkheolohichni pamiatky Mukachivskoho raionu yak obiekt piznavalnoho turyzmu* [Archaeological Monuments of Mukachevo District as Objects of Cognitive Tourism]. *Suchasni aspekty modernizatsii nauky: stan, problemy, tendentsii rozvytku* [Modern Aspects of Science Modernization: State, Problems, Trends of Development]. Materials of the XXI International Scientific-Practical Conference (07.06.2022, Debrecen, online). Kyiv: NGO "VAND". pp. 515–523. [in Ukrainian]

12. Peniak, S.I. (1980). *Ranniosloviansk e i davnoruske naselennia Zakarpattia VI–XIII st.* [Early Slavic and Ancient Rus Population of Zakarpattia (6th–13th Centuries)]. Kyiv: Naukova Dumka. 179 p. [in Ukrainian]

13. Peniak, S.I., Popovych, I.I., Potushniak, M.F. (1985). *Zvit Zakarpatskoi arkheolohichnoi ekspedytsii pro naslidky rozvidok i rozkopok 1985 roku* [Report of the Zakarpattia Archaeological Expedition on the Results of 1985 Surveys and Excavations]. *Naukovyi arkhiv Instytutu arkheolohii AN URSR* [Scientific Archive of the Institute of Archaeology of the Academy of Sciences of the Ukrainian SSR]. 1985/58. F.e. 21756. 40 p. [in Ukrainian]

14. Popovych, I.I. (1993). *Kushtanovytska hrupa pamiatok* [Kushtanovytsia Group of Sites]. *Pamiatky hal'shtatskoho periodu v mezhyrichchi Visly, Dnistra i Prypiati* [Hallstatt Period Sites in the Area Between the Vistula, Dniester, and Pripyat Rivers]. Kyiv: Naukova Dumka. pp. 250–286. [in Ukrainian]

15. Popovych, I. (2006). *Zakarpattia za doby ranoho zaliza* [Zakarpattia During the Early Iron Age]. Krakow–Lviv. 121 p. [in Ukrainian]

16. Potushniak, M.F. (1972). *Pytannia khronolohii ta kulturnoi nalezhnosti pamiatok neolitu Zakarpattia* [Issues of Chronology and Cultural Affiliation of Neolithic Sites in Zakarpattia]. *Doslidzhennia starodavnoi istorii Zakarpattia* [Studies of the Ancient History of Zakarpattia]. Uzhhorod. pp. 78–95. [in Ukrainian]

17. Potushniak, F.M. (1958). *Arkheolohichni znakhidky bronzovoho ta zaliznoho viku na Zakarpatti* [Archaeological Findings of the Bronze and Iron Ages in Zakarpattia]. Uzhhorod. 144 p. [in Ukrainian]

18. Sytylivyi, V.I. (1984). *Pamiatky ranoho paleolitu Zakarpattia* [Early Paleolithic Monuments of Zakarpattia]. *Materialy do Zvoda pamiatok istorii ta kultury narodiv SRSR po Ukrainskii RSR* [Materials for the Register of Historical and Cultural Monuments of the USSR Peoples in the Ukrainian SSR]. Kyiv. Issue 1. pp. 35–36. [in Ukrainian]

19. Soldatenko, L.V. (1982). *Mustierski pamiatky Zakarpattia (do arkheolohichnoi karty URSR)* [Mousterian Sites of Zakarpattia (for the Archaeological Map of the Ukrainian SSR)]. *Arkheolohiia* [Archaeology], 37, pp. 73–83. [in Ukrainian]

20. Soldatenko, L.V. (1984). *Doslidzhennia mustierskykh pamiatok Zakarpattia* [Studies of Mousterian Sites of Zakarpattia]. *Materialy do Zvoda pamiatok istorii ta kultury narodiv SRSR po Ukrainskii RSR* [Materials for the Register of Historical and Cultural Monuments of the USSR Peoples in the Ukrainian SSR]. Kyiv. Issue 1. pp. 207–208. [in Ukrainian]

21. Tkachenko, V.I. (1995). Pro kulturni osoblyvosti rozvytku piznoho paleolitu Zakarpattia [On the Cultural Features of the Late Paleolithic Development in Zakarpattia]. Problemy arkheolohii Skhidnykh Karpat [Problems of Archaeology of the Eastern Carpathians]. Uzhhorod: MPP «Hrazhda». pp. 22–36. [in Ukrainian]